

РОКСАНА СКОРУЛЬСЬКА

**ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ
ТА ПЕРШИХ ПОСТАНОВОК ОПЕРИ
МИКОЛИ ЛИСЕНКА «ТАРАС БУЛЬБА»**

Опера М. В. Лисенка на лібрето М. П. Старицького «Тарас Бульба» за повістю М. Гоголя є вершиною національної оперної класики не лише як музичний твір.

За визначенням багатьох видатних європейських композиторів, опера є важливим чинником формування національного духу суспільства. Так Б. Сметана, класик чеської музики, сучасник М. Лисенка, стверджував, що опера є вершиною національних художніх прагнень, вона має бути національною і за мовою, і за духом. Інший сучасник М. Лисенка, класик норвезької музики Е. Гріг у статті «Верді» зауважив, що з перших творчих кроків Дж. Верді виступив як національний митець; усі опери, які принесли йому славу, позначені національним характером. У цьому сенсі Лисенків «Тарас Бульба» є найвизначнішим твором української музичної культури.

Ідея створення опери на гоголівський сюжет визрівала досить довго. М. Старицький згадував: «После “Різдвяної ночі” <...> Лысенко получил большую веру в свое призвание и задумал писать ряд опер, преимущественно на сюжеты Гоголя. Мы с ним обсуждали тогда две темы – “Страшную мечь” и “Тараса Бульбу”, на которые я написал программные схемы. Лысенко, было, ухватился за “Страшную мечь” <...> но тем не менее писать этой оперы ему не пришлось...»¹.

Практичну роботу над «Тарасом Бульбою» побратими починають 1 листопада 1880 р. (відповідно до їхнього

¹ Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 61.

датування) у маєтку Старицького в с. Карпівка Могилів-Подільської губернії¹. Автор лібрето згадував з цього приводу: «<...> В 1880 г. высочайшей волей отменяется тяготившее над украинским языком запрещение и разрешаются снова, хотя и с ограничениями, сценические представления на малорусском языке и печатание на нем произведений изящной словесности² <...> У Лысенко воскресла надежда, а с ней и энергия творчества. В 1881 году он приезжает ко мне в село, и мы снова затеваем оперу; но Лысенко предпочел теперь другую тему: “Тарас Бульба”. Обдумавши и обсудивши музыкальные моменты, я принимаюсь с горячностью за либретто и оканчиваю его в две недели, в чисто оперном стиле, без всяких разговоров³; там же начал писать музыку и Лысенко, да так успешно, что за лето было окончено почти два акта. Музыка “Тараса Бульбы” сделала такой шаг вперед в силе композиции и музыкальной изобретательности, что перед нею музыка “Різдвяної ночі” совсем побледнела. Ободренный и нами, дилетантами, и некоторыми специалистами музыки, Лысенко со страстью принялся работать и в Киеве над “Бульбою”, отрывая для него последние крохи у своего отдыха⁴».

¹ Маєток було придбано на ім'я С. В. Старицької 1 лютого 1880 р.

² Наприкінці грудня 1880 р. Київ відвідав з ревізією сенатор О. О. Половцев, якому депутація «українофілів» «<...> з'ясувала становище краю і переконала його в ненормальності обставин, що втворив указ 1876 року. Як відомо, О. Половцев висловився за волю українського слова і українського театру». Виходячи з реакції О. Половцева, М. Лисенко подає Генерал-губернатору М. І. Черткову «Прошення про дозвіл українських хорових концертів і вистав».

³ М. Лисенко в листі до М. Драгоманова писав, що М. Старицький «вирехтував чудесне лібретто 5 акт[ної] опери Тараса Бульби». Див. про це: Лист М. В. Лисенка до М. П. та Л. М. Драгоманових від 23 грудня 1880 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 145.

⁴ Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 61.

Сказане є, так би мовити, офіційною преамбулою з досить відомих цитат.

Отже, практичну роботу над оперою М. Лисенко і М. Старицький починають влітку 1880 р. Робота над лібрето тривала 10 місяців. Закінчене лібрето «Тараса Бульби», переписане рукою М. П. Старицького, позначене: «Карпівка, 18–1/XI – 80 р.»¹.

Наймолодша дочка Старицького Оксана Стешенко згадувала: «Було літо 1880 року. Ми проводили його в Карпівці Подільської губернії. Микола Віталійович Лисенко гостював у нас зі своєю дружиною і маленькою донькою. Ще в 70-х роках, після того, як була виставлена вперше опера Лисенкова “Різдвяна ніч”, спало на думку моему батькові (М. П. Старицькому) й дядькові написати оперу “Тарас Бульба” <...> Вони обидва з захопленням взялися до справи, опрацьовували кожен сцену опери, батько намагався пристосувати лібрето до вимог композитора. Почав писати музику до “Тараса Бульби” Лисенко саме 1880 р. в Карпівці. Коли написав він перший фрагмент до опери, пограти написане не було на чому – село було далеко від залізниці, тому й запізналися з доставкою інструмента <...> Пам’ятаю, як грав уперше свої фрагменти з опери Микола Віталійович. Це була арія Тараса “Коли подужаний літами”. Ось він натхненно грає інший уривок з опери, батько сидить поруч і приємним баритоном співає партію Остапа, йому підспівує тенором партію Андрія сам автор. Тут треба згадати, що покійний батько швидко захоплювався всім прекрасним. Ще, бувало, не встигне кінчити Лисенко, як він уже переминає його вигуком: “Це ж буде шедевр, Миколо, це просто за душу бере, передо мною ожива минуле!”»².

Клавір писався – відповідно до позначок на закінченому нотному рукописі – близько 10 років.

¹ Музей Миколи Лисенка. – Рд-115 (рукописи, документи). – С. 1.

² Стешенко О. М. Микола Лисенко (спогади) / О. М. Стешенко // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 318.

Робота над оркестровкою тривала значно довше. Микола Віталійович з гіркотою писав із цього приводу Г. І. Маркевичу: «“Тараса” викінчив, оркеструю доперва. Та так робота гайно йде, що Боже борони! Хйба тільки у ночі й працюю, як усі геть обляжуть, бо у день и в вечері ніколи <...> Просто розшарпаний и мене найбільш болить, що цим чорт-значим я мушу робити, залишаючи свого діла, оркестровку “Тараса”, и це мені страшенне гальмує мою другу дорогу працю коло артистич[ного] хору задля концертів у Європі, куди мене вже кличуть, з Відня, наприклад»¹.

5 червня 1891 р. Лисенко пише до В. Лукича: «Мені сього літа випада багато працювати над оркестровкою мого “Тараса Бульби”...»².

Знаходимо згадки про цю Лисенкову роботу і в листуванні Лесі Українки. 30 листопада 1893 р. Леся пише братові Михайлу Косачу: «“Тарас Бульба” все оркеструється ad infinitum»³.

Надаючи великого значення цій своїй опері, Микола Віталійович почав включати окремі готові фрагменти у концерти задовго до закінчення клавiру. Про це свідчить низка концертних програм, які зберігаються в музеї Миколи Лисенка.

Перший такий концерт відбувся 15 березня 1886 року у Київському міському театрі «<...> при участии Гг. артистов русской оперы: Г-ж Рядновой, Сибиной, Вишневецкой, Гг. Ряднова, Левицкаго, Яковлева; хора любителей (смешаннаго) и оркестра под управлением Г. Прибика и концертанта».

¹ Лист М. В. Лисенка до Г. І. Маркевича від 6 студня 1891 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 199.

² Лист М. В. Лисенка до В. Лукича від 5 червня 1891 р. // Там само. – С. 195.

³ Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 187.

Програму цього концерту варто навести повністю:
«ОТДЕЛЕНИЕ 1-е.

1) Concertstück Шумана для форт., с акк. оркестра.
Исп. Н. В. Лисенко.

2) а. Колыбельная песнь, Балакирева. в. Полька Ар-
дита. Исп. Е. А. Силина.

3) Хор матросов с оркестром из оп. Вагнера “Моряк-
скиталец”. Исп. хор любителей (мужской).

4) Речитатив и Каватина Андрія из оп. “Тарас Бульба”
(акт IV), Лисенка. Исп. Е. К. Ряднов.

5) “Я ли в поле да не травушка была”, Чайковского.
Исп. Ю. Н. Вишневецкая.

6) Сцена осажденных поляков, в Дубно (хор моля-
щихся) и Марыльця из оп. “Тарас Бульба”, муз. Лисенка.
Исп. г-жа Ряднова, смеш. хор, оркестр и орган.

ОТДЕЛЕНИЕ 2-е.

7) Scherzo heroïque для фортепьяно, соч. Лисенка.
Исп. автор.

8) Женский хор с соло сопрано из Sommernacht-
straum, Мендельсона. Исп. г-жа Силина, женский хор и
оркестр.

9) Трио из оп. “Риздвяна нич”, Лисенка. Исп.
Г-жи Силина, Вишневецкая и г. Яковлев.

10) Песня Тараса Бульбы (из 2-го акта). Исп.
г. Левицкий.

11) Дуэт “И шырокую долину” для сопрано и тенора,
Лисенка. Исп. г. и г-жа Рядновы.

12) Quodlibet из народных песен. Исп. мужской хор.

Цены местам обыкновенные. Начало ровно в 8 часов
вечера.

Билеты заблаговременно можно получать в книж-
ном и музыкальном магазине Болеслава Корейво, комис-
сионера Императорского Русского Музыкального Общест-
ва, а в день концерта в кассе театра»¹.

¹ Музей Миколи Лисенка. – Апз-57 (афіші, програми, запрошення).

Саме з приводу цього концерту автор статті у газеті «Кієвлянинъ» змушений був зауважити: «Обучать хоры г. Лысенко великий мастер»¹.

Під враженням генеральної репетиції цього Лисенкового концерту І. С. Нечуй-Левицький написав нарис «В концерті», у якому згадує, зокрема, останній (12-й) номер програми: народні пісні «Гей, не дивуйте, добрі люди» (чоловічий склад хору у супроводі оркестру), «Максим козак Залізник», «Гуляв чумак на риночку», «Стелися, барвінку, низенько», «Ой не гаразд, запорожці» та «Вінок з веснянок», який навіть під час репетиції виконувався «на біс»².

21 березня 1887 р. у Києві, у залі Російської комічної опери відбувся авторський концерт М. В. Лисенка з оркестром, про який він повідомляв у листі до Г. І. Маркевича: «Цей концерт з оркестром давав я у театрі Сетова, де ми з Вами слухали оперетту “Гаспароне”. Тут особливо подобала публіка фінал з IV дії з мого “Тараса Бульби”, де хор з оркестром і солістами виконують»³.

Це було друге авторське виконання фрагментів з «Тараса Бульби». Крім того, виконувалися твори М. Мусоргського та А. Рубінштейна, мішаний хор виконав «Вінок із весняних обрядових пісень (Веснянки)», Дванадцятим номером програми значиться ряд українських народних пісень – «Розвивайся ти, дубочку», «Та нема гірш нікому», «На вгороді калинонька, по дорозі терен», можливо, теж зібраних у віночок.

За спогадами А. Кримського, на цьому концерті він познайомився з Лесею Українкою⁴.

¹ Концерт г. Лисенко // Кієвлянинъ. – 1886. – № 63 (19.03). – С. 2.

² Нечуй-Левицький І. Твори : у 4 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Держлітвидав. України, 1956. – Т. 3. – С. 310.

³ Лист М. В. Лисенка до Г. І. Маркевича від 31 березня 1887 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 177.

⁴ Кримський А. Із спогадів щирого друга / А. Кримський // Спогади про Лесею Українку. – К. : Дніпро, 1971. – С. 168.

Для нас важливо, що вже у 1886–1887 рр. М. Лисенко працював над оркестровою окремих фрагментів опери паралельно з роботою над клавіром.

Фрагменти «Тараса Бульби» звучали і в Ювілейних концертах з нагоди 35-річчя творчої діяльності М. В. Лисенка, зокрема 21 грудня 1903 р. у програмі «“Концертного утра” (устроенного Ольгою Петровн. Косач) в честь композитора Н. В. Лисенко в тридцятипятилетие его музыкальной деятельности)».

У першому відділі прозвучали: «Финал 2-го акта (квинтет с хором) из оперы “Тарас Бульба”, музыка Лисенко – исполн. г-жи Белевич, Ковелькова, гг. Махин, Камионский, Дракули и Хор».

У другому відділі:

«2. Каватина Андрія из оп. “Тарас Бульба”, муз. Лисенко – исп. г. Махин.

3. Песнь татарки, из оп. “Тарас Бульба”, музыка Лисенко – исп. г-жа Ковелькова.

5. Дуэт Андрія и Марыльци, из оперы “Тарас Бульба”, музыка Лисенко – исп. г-жа Шульгина и г. Секар-Рожанский»¹.

14 січня 1904 р. у Харкові відбувся великий концерт з нагоди 35-річчя творчої діяльності М. В. Лисенка. Перебіг свята докладно висвітлено в одному з найближчих номерів газети «Харьковские Губернские ведомости». Зокрема, у рубриці «Театръ и музыка» вміщено було замітку Леонідова «Юбилейный вечеръ въ честь Н. В. Лисенко», у якій знаходимо дещо незрозумілу інформацію: «Послъ окончанія концерта художниками С. Н. Васильковскимъ и Н. М. Уваровымъ поставлены были живыя картины на сюжеты изъ оперъ Н. В. Лисенко “Риздвяна ничь” и “Тарасъ Бульба”. Наиболее удачными изъ нихъ оказались три момента изъ последней оперы: “Встреча Тараса съ

¹ Музей Миколи Лисенка. – Апз-780.

измѣнникомъ сыномъ Андреемъ». Въ «Щедривкѣ» мало удалась иллюзія луннаго свѣта, а въ «Смерти Тараса Бульбы» было слишкомъ мало участвующихъ, отчего она проиграла въ жизненности»¹.

Виявляється, оглядач «звалив до купи» фрагмент Лисенкової опери та «живі картини» у постановці «художниківъ [С.] Васильковскаго и [М.] Уварова». Сцену з опери «Тарас Бульба» співали у концерті, вірогідно, М. Г. Большаков (тенор) та Н. Л. Чемезов (бас).

Серед перших виконавців фрагментів «Тараса Бульби» бачимо імена двох видатних басів – Федора Шаляпіна та Михайла Донця.

Збереглася записка Ф. Шаляпіна до М. Старицького (вірогідно, 1897–1898 рр.): «Глубокоуважаемый Михаил Петрович! Будьте добры сообщите Николаю Виталиевичу, чтобы он прислал ко мне ноты “Мені однаково” или “Тараса Бульбу”. Я, Слава Богу, немного отошел и вечером хоть что-нибудь да спою на Шевченковском вечере. Пришлите к Льву Абрамовичу Купернику, т. к. я буду у него. Жму Вашу руку. Слуга Ф. Шаляпин»².

Михайло Донець виконував найпопулярніший фрагмент опери – пісню Тараса «Гей, літа орел» у багатьох концертах під фортепіанний супровід самого Лисенка, зокрема у Москві на концерті з нагоди відзначення 50-х роковин смерті Т. Шевченка. Він же пізніше співав партію Тараса в першій київській постановці опери у 1927 р.

Залишилося чимало згадок (іноді – дуже колоритних) про враження сучасників від прослуховування фрагментів «Тараса Бульби» у виконанні самого М. Лисенка.

На початку травня 1886 р. композитор показував фрагменти нової опери Іванові Франку. Попри весільні

¹ Леонидов. Юбилейный вечеръ въ честь Н. В. Лисенко / Леонидов // Харьковскіе Губернскіе вѣдомости. – 1904. – № 14. (16.01).

² Музей Миколи Лисенка. – Записка Ф. Шаляпіна до М. Старицького (вірогідно, 1897–1898 рр.). – Арк. 14.

турботи, поет, судячи з його власної репліки у листі до Драгоманова від 7.06.1886 р., «кілька разів бачився» з Лисенком. А фраза зі статті його в газеті “Kurjer Lwowski” та деякі спогади сучасників з Лисенкового оточення свідчать про те, що композитор показував І. Франкові фрагменти «Тараса Бульби» (перші дві дії)¹.

М. Старицький згадує: «Более десяти лет лежит в его портфеле совершенно готовая опера, и он ее не предлагает киевским антрепренерам, не предлагает из боязни показаться навязчивым. Между тем старые знакомые Лысенка, знающие его талант, Альтани, директор Императорской Московской оперы, и Барцал – певец и режиссер оной, просят, чтоб Лысенко дал им эту оперу, и они немедленно ее поставят на Императорской сцене; но Лысенко колеблется и не может преодолеть ревнивого чувства к своему языку, который для Императорской сцены должен быть заменен русским. Наконец, друзья уговаривают его сделать эту уступку слову в видах огромной пользы для музыки. Перевод текста сделан, но Лысенко все-таки медлит отослать в Москву оперу, отговариваясь тем, что якобы что-то недооркестровано <...>»².

Свою допомогу в постановці опери в Росії пропонував і М. Римський-Корсаков, який відвідав М. В. Лисенка 21–23 січня 1895 р. У мемуарах «Летопись моей музыкальной жизни» він із притаманною йому саркастичністю згадував: «<...> Угощали “Тарасом” и варениками, второе понравилось больше»³.

Проте Леся Українка залишила більш об’єктивний «звіт» про атмосферу цього прийому, на якому, вочевидь,

¹ Franco I. Muzyka polska i ruska / I. Franco // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 240 (28. VIII). – С. 2 – 3.

² Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К.: Муз. Україна, 1968. – С. 59–60.

³ Римський-Корсаков Н. Летопись моей музыкальной жизни / Н. Римский-Корсаков. – М.: ГИЗ, 1928. – С. 340.

були присутні Косачі і Старицькі: «Приїздив Римський-Корсаков і дуже запрошував Лисенка у піст до Петербургу презентувати “Тараса Бульбу”, але навряд, чи Лисенко збереться»¹.

Проте М. Лисенко зволікав і не давав опери для постановки. М. Старицький відзначає: «Можливо, його лянкала думка, що дороге дітище буде піднесене публіці не на рідній мові»².

У науковій і популярній літературі частіше згадується про те, що Микола Віталійович демонстрував свого «Тараса» П. І. Чайковському. Але й дотепер є розбіжності у датуванні цієї зустрічі. Якщо, на думку А. Гозенпуда³, вірогідний орієнтир цієї зустрічі – київська прем'єра «Пікової дами», яка відбулася 17 грудня 1890 р.⁴, то на меморіальній дошці, установленій 1955 р. на будинку по вулиці Рейтарській, № 19, де відбулася ця подія, вказано 1891 рік – без зазначення числа і навіть місяця.

Щодо грудня 1890 р. – П. Чайковський був переобтяжений репетиціями опери та іншими особистими справами.

А от у грудні 1891 р. його графік виглядав зовсім поіншому. Як з'ясувала у процесі роботи над хронологією «М. В. Лисенко. Дні і роки» старший науковий співробітник музею Миколи Лисенка Марина Чуєва, газета «Кіевлянинъ», детально висвітлюючи візит Чайковського до Києва (у номерах 276, 277, 283), повідомляла, що 19 грудня (четвер) у Миському театрі у бенефісі І. В. Тартакова йшла

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк ; Укр. віл. АН у США. – Нью-Йорк : [Вид. спілка «Гомін України»], 1970. – С. 306.

² Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 61.

³ Гозенпуд Абрам Акимович (1908–2004) – видатний музикознавець і літературознавець, автор понад 500 праць, зокрема: Н. В. Лысенко и русская музыкальная культура / А. Гозенпуд. – М. : Музгиз, 1954.

⁴ Гозенпуд А. Н. В. Лысенко и русская музыкальная культура / А. Гозенпуд. – М. : Музгиз, 1954. – С. 84.

опера «Євгеній Онегін» П. І. Чайковського у присутності автора; 21 грудня (субота) – Київське відділення ІРМТ дало «екстренное симфоническое собрание» під орудою П. Чайковського; і, нарешті, 22 грудня (неділя) – П. І. Чайковський був на прийнятті, влаштованому Товариством любителів музики (у так званому будинку Патона – № 9 на розі вул. Рейтарської та Львівської площі). Оскільки звідти до оселі М. Лисенка, який був одним із директорів Товариства, лише один квартал (4 будинки), то, найвірогідніше, саме того дня Петро Ілліч і міг бути у Миколи Віталійовича на Рейтарській, № 19 і слухати «Тараса Бульбу».

З цього приводу дослідники, як правило, посилаються на спогади М. П. Старицького: «<...> Приезжает в Киев покойный Чайковский, навещает Лысенка и просит продемонстрировать своего “Тараса”, о котором слышал в Москве. Лысенко смалодушествовал (это было при мне) и хотел было уклониться, но Чайковский настоял... Почти всю оперу прослушал наш знаменитый маэстро с глубоким вниманием, выражал в иных местах восторженные одобрения; его особенно пленяли те места, в которых наиболее вырисовывался национальный колорит. Чайковский обнял Лысенка, поздравил его с талантливым произведением и просил ехать с ним немедленно в Петербург, где он поставит эту оперу непременно. Помню, что Лысенко был опьянен похвалой такого гениального композитора и собрался было с оперой в путь, да призадумался, и так надолго, что Чайковский успел умереть»¹.

Для підтвердження зустрічі М. Лисенка і П. Чайковського дослідники звертаються до другої сторін-

¹ Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 61. Перебіг цієї зустрічі підтверджено й у спогадах Олени Пчілки. Але їх тут не наводимо, бо видаються переказом спогадів М. П. Старицького.

ки музейного примірника лібрето «Тараса Бульби» 1880 р., на якій до списку персонажів («Дієві люде») вписано червоним чорнилом прізвища можливих виконавців:

«Тарас Бульба – [Ф. И.] Стравинский, [К. Т.] Серебряков
Остап – [Л. Г.] Яковлев [2-й]
Андрий – [Н. Н.] Фигнер
Настя – [М. А.] Славина
Воевода – [А. Я.] Чернов
Марильца – М[едея И.] Мей [Фигнер]
Татарка – [М. И.] Пильц
Кобзарь – [М. Д.] Васильев
Кошевой – [К. Т.] Серебряков»¹.

На думку А. Гозеншуда, ці прізвища могли бути вписані саме у присутності П. Чайковського, який краще знав декого зі співаків. Версія ця не витримує критики, бо, скажімо, ще у травні 1887 р. М. Лисенко брав участь у київському концерті Яковлева 2-го (Леоніда Георгійовича Яковлева), а також прекрасно був знайомий із подружжям Фігнерів, Ф. Стравінським, К. Серебряковим, оскільки ці співаки брали участь у Лисенкових концертах, зокрема – Шевченківських.

Натомість потребує серйозної професійної графологічної експертизи сам цей список, оскільки не виключена вірогідність того, що прізвища співаків вписані рукою П. Чайковського, принаймні написання прізвищ «Стравинський, Серебряков, Медея Мей» дійсно дуже схоже на руку П. І. Чайковського.

Зі спогадів українського драматурга, режисера й актора В. Овчинникова, який жив на початку ХХ ст. в Москві, довідуємося, що М. Лисенко, перебуваючи там у 1911 р., вів переговори з Імператорським театром про постановку опери «Тарас Бульба» на сцені Великого театру. Як свідчить В. Овчинников, «Микола Лисенко вимагав, щоб опера виконувалася українською мовою, але дирекція на це

¹ Музей Миколи Лисенка. – Рд-115. – С. 1.

принципово не згоджувалася, вказуючи, що Гоголь написав “Тараса Бульбу” російською мовою... Але Микола Віталійович стояв на своєму. Розмова закінчилася нічим, і Микола Віталійович поїхав додому»¹.

Навесні 1912 р., перебуваючи у Петербурзі у справі реорганізації своєї Музично-драматичної школи, Микола Віталійович писав до П. Я. Стебницького: «<...> був у Теляковського², сказав, щоб в осени прислав усі матерьяли “Тараса Бульби”, і вони звістять, коли сесія буде визначена, тоді я й міг би прибути. Був і в Терещенка Михайла Івановича, що у його помічником. Не застав, поїхав у Маринський театр на репетицію»³. Як бачимо, в останню свою подорож до Петербурга М. Лисенко домовився подати у дирекцію Імператорських театрів для ознайомлення свою оперу «Тарас Бульба». Але намірам перешкодила смерть М. Лисенка.

У цей час «на виході» було вже авторське видання клавiру опери «Тарас Бульба», яке становить особливу цінність серед авторських видань Лисенкових творів. Якщо на лібрето зафіксовано дату початку роботи над оперою, то авторське видання «Тараса» визначає загальний час роботи над клавiром – 32 роки. Микола Віталійович знову – вже востаннє – звернувся у Лейпциг до К. Г. Редера, сам замовив художнику І. Бурячку малюнок для титульної сторінки і загальний дизайн видання. Текст під нотами у цьому виданні подано паралельно українською та російсь-

¹ Овчинников В. М. В. Лисенко в Москві / В. Овчинников // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 685.

² Теляковський Володимир Аркадійович (1861–1924) – російський театральний діяч, військовий за освітою (закінчив Академію Генерального штабу). У 1898–1901 – управляючий Московською конторою Імператорських театрів, у 1901–1917 – директор Імператорських театрів.

³ Лист М. В. Лисенка до П. Я. Стебницького від 5 квітня 1912 року // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 466.

кою мовами, причому переклад тексту зробила, очевидно, Л. М. Старицька-Черняхівська.

Стосовно цього видання знову ж слід подати деякі уточнення. Традиційно вихід з друку клавiра «Тараса Бульби» датують 1913 роком. Коли саме клавiр було передано Л. Ідзиковському, невідомо, але 14 березня 1912 року М. Лисенко пише Модестові Менцинському: «Сьогодні одібрав коректурні листи – останньої 5-ї дії. Гадаю, що влітку вийде з друку готова»¹. І вже 22 березня Микола Віталійович занотував у записнику: «За адресовку корект[ури] в Липське – 50 коп.»².

Врешті, у газеті «Рада» № 275 від 1 (14) грудня того ж 1912 р. у рубриці «По Україні. У Києві» повідомляється: «Про вихід з друку опери “Тарас Бульба” для співу з фортепіано з російським та українським текстом» та про наявність видання на складі у книгарні Л. Ідзиковського серед «усіх творів М. Лисенка»³.

Отже у Києві клавiр «Тараса Бульби» з’явився через місяць по смерті автора, і маємо датувати видання 1912 роком! А датують деякі примірники клавiру 1913 р. тому, що було замовлено додатковий тираж. Та чи спромігся М. Лисенко закінчити оркестровку «Тараса»?

У музеї Миколи Лисенка зберігаються чистові, переплетені явно самим Лисенком, партитури першої, другої і четвертої дій та низка чернеткових примірників інших частин опери. Куди і коли зникла з цього комплекту третя дія – невідомо.

Водночас повна п’ятиактна партитура «Тараса Бульби», анотована як автограф Миколи Лисенка, зберігається

¹ Лист М. В. Лисенка № 533 до М. М. Менцинського від 14 березня 1912 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 465.

² Музей Миколи Лисенка. – Рд-131. – Арк. 27.

³ По Україні. У Києві // Рада. – 1912. – № 275 (1 (14) грудня).

у Львівській національній бібліотеці імені В. Стефаника (збірка «Студіону»).

У спогадах, опублікованих до 25-х роковин смерті М. В. Лисенка в часопису “*Biuletyn Polsko-Ukraiński*” (1937) Владислав Ідзиковський пише, що у листопаді 1914 р. спадкоємці М. В. Лисенка продали фірмі «Леон Ідзиковський і син» усі твори композитора й права на них «назавжди й на всі країни».

1937 р. рукописи й авторські права на 350 творів М. В. Лисенка та інших українських композиторів викупив митрополит Андрей Шептицький у нащадків фірми «Л. Ідзиковський і син» при їх остаточному виїзді до Польщі. (Величезний архів цей, що знаходиться у Львові, і досі остаточно не досліджений.)

Перші чотири дії партитури з ЛНБ ім. В. Стефаника, без сумніву, переписані рукою М. Лисенка. Що ж стосується партитури п'ятої дії – як і в більшості подібних випадків, маємо на останній сторінці позначку: «1904 – 14/III, Суми Київської губернії» – і підпис А. Горелова¹. Фотокопію було зроблено 1978 р. в часи підготовки до відкриття музею Миколи Лисенка. Знайти бодай якусь інформацію про «Тараса» в оркестровці Олександра Горілого поки що не вдалося. Порівняльний музикознавчий аналіз чотирьох дій лисенківської партитури і згаданого рукопису п'ятої дії не проводився. Отже, питання про авторську оркестровку «Тараса Бульби» залишається відкритим. Зазначимо, що була повна оркестровка опери, яку зробив (зредагував?) Олександр Кошиць.

¹ Горелов (Горілий) Олександр Леонтійович (1863–1937) – диригент, композитор, музично-громадський діяч. Закінчив Московський університет (медичний факультет) та Московську консерваторію (класи гобоя і теорії музики). Автор кантати на честь 35-річного ювілею творчості М. Лисенка (1903). Брав участь у концерті пам'яті М. І. Глінки (23.05.1904, Київ).

«Тарас Бульба» займає чільне місце у яскравій і різноманітній сценічній історії опер М. В. Лисенка. Становлення кожного нового українського оперного театру знаменувалось на певному етапі постановкою цього національного класичного шедевру. Однак перша спроба постановки «Тараса» на київській сцені закінчилася трагічно. 1918 р., у часи УНР, за постановку «Тараса Бульби» взявся основоположник сучасного українського театру Лесь Курбас. Оркеструвати оперу він запросив Олександра Кошиця, який перед тим уже працював з лисенківськими партитурами у Театрі М. Садовського. Але напередодні прем'єри Київ захопили денікінці. Згорів театр, на сцені якого вже були виставлені декорації, згоріли костюми і весь нотний матеріал. Уціліли лише знамениті ескізи костюмів Анатолія Петрицького – шедеври української сценографії початку ХХ ст., які зберігаються нині у Театральному музеї.

Врешті, глядач уперше побачив багатостраждальну оперу на сцені Харківської опери, і Платон Цесевич у 1924 р. першим утілює могутній характер народного героя. Відтоді партія Тараса стала еталоном майстерності провідних співаків України.

У постановках різних років цю партію виконували: М. Донець (Київ, 1927), І. Паторжинський (Харків – Київ, 1924–1937, 1947, 1950), М. Роменський (Київ, 1955), Б. Гмиря (Київ, 1960), Є. Червонюк (Харків, 1956). У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. традицію виконання партії Тараса Бульби продовжили видатні українські баси Владилен Грицюк, Андрій Кикоть, Микола Шопша і Тарас Штонда.

Але понад усіма до сьогодні залишається неперевершений Тарас І. С. Паторжинського і створений М. І. Литвиненко-Вольгемут образ Насті, яка втілила в собі багатостраждальну долю української жінки – дружини і матері.

Окремий розділ української сценографії складають ескізи декорацій та костюмів різних постановок опери «Тарас Бульба» у різних театрах, що належать провідним українським сценографам: П. Курочці-Армашевському,

О. Хвостенко-Хвостову, А. Волненку, Д. Овчаренку, П. Злочевському.

У різний час по-різному вирішував сценічне оформлення вистави класик української сценографії Анатоль Петрицький. Уперше він працював над «Тарасом Бульбою» у 1919 р. спільно з режисером Л. Курбасом. Напередодні прем'єри білогвардійці захопили Київ. Після пожежі у театрі уцілило лише ескізи костюмів до постановки 1919 р., копії яких експонуються в музеї Миколи Лисенка. Поруч – ескізи А. Петрицького до постановок 1937 та 1955 рр., а також макет до вистави 1959 р. Саме це сценічне оформлення «Тараса Бульби» виявилось стилістично найбільш відповідним до музики М. Лисенка. Тому у 1992 р. – під час підготовки до святкування 150-річчя М. В. Лисенка – після кількох спроб інших художників – колектив Національної опери України вирішив поновити сценографію А. Петрицького. Це стало можливим саме тому, що збереглися два макети та кольорові ілюстрації у буклеті 1937 р. Над реконструкцією сценографії А. Петрицького до опери «Тарас Бульба» працював його учень Юрій Білоненко. Прем'єра опери у відновлених декораціях А. Петрицького відбулася 6 листопада 1992 р.

Збереглися цікаві документи – режисерська розробка костюмів Миколи Смолича для художника Олександра Хвостенко-Хвостова та рукопис Левка Ревуцького з приводу наближення редакції опери «Тарас Бульба» до оригіналу М. В. Лисенка після цензурних перекручень радянських ідеологів у 1930-х роках. Тут же експонується виданий у 1964 р. клавір опери у редакції Л. Ревуцького та Б. Лятошинського.

Унікальними є матеріали про постановку опери М. Лисенка на сцені Тбіліського оперного театру імені Захарія Паліашвілі. Митці братньої Грузії зверталися до цього твору двічі: у 1937 та 1972 рр. У 1968 р. прем'єра опери «Тарас Бульба» відбулася і в столиці Бурятії – м. Улан-Уде.

Дещо спірною стала остання за часом постановка опери «Тарас Бульба» у Харківському театрі опери та балету імені Миколи Лисенка. Режисер В. Черничка запропонував прочитання саме тієї редакції опери, яка була нав'язана радянською цензурою у 1937 р. Тоді М. Рильський, Л. Ревуцький та Б. Лятошинський дописали окремі сцени і вокальні номери, тому говорити про авторство цієї редакції «Тараса Бульби» досить складно. Але сама вистава за участю провідних харківських співаків вийшла переконливою і яскравою.

Попри пізніші досягнення української опери, Лисенків «Тарас Бульба» залишається найвищим здобутком цього жанру в національній музично-театральній галузі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гозенпуд А. Н. В. Лысенко и русская музыкальная культура / А. Гозенпуд. – М. : Музгиз, 1954. – 154 с.
2. Концерт г. Лисенко // Кієвлянинъ. – 1886. – № 63 (19.03).
3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк ; Укр. віл. АН у США. – Нью-Йорк : [Вид. спілка «Гомін України»], 1970. – 923 с.
4. Кримський А. Із спогадів щирого друга / А. Кримський // Спогади про Лесю Українку. – К. : Дніпро, 1971. – С. 168–172.
5. Леонидов. Юбилейный вечеръ въ честь Н. В. Лисенко / Леонидов // Харьковскіе Губернскіе вѣдомости. – 1904. – № 14 (16.01).
6. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. – Т. 10 : Листи (1876–1897) / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – 542 с.
7. Лист М. В. Лисенка до В. Лукича від 5 червня 1891 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 195.
8. Лист М. В. Лисенка до Г. І. Маркевича від 31 березня 1887 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 177–178.

9. Лист М. В. Лисенка до Г. І. Маркевича від 6 студня 1891 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 199.

10. Лист М. В. Лисенка до М. М. Менцинського від 14 березня 1912 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 465–465.

11. Лист М. В. Лисенка до М. П. та Л. М. Драгоманових від 23 грудня 1880 р. // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 144–145.

12. Лист М. В. Лисенка до П. Я. Стебницького від 5 квітня 1912 року // Лисенко М. В. Листи / Микола Лисенко ; [упоряд. Р. М. Скорульська]. – К. : Муз. Україна, 2004. – С. 466.

13. Нечуй-Левицький І. Твори : у 4 т. / І. Нечуй-Левицький. – К. : Держлітвидав України, 1956. – Т. 3. – 504 с.

14. Овчинников В. М. В. Лисенко в Москві / В. Овчинников // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 680–686.

15. Римский-Корсаков Н. Летопись моей музыкальной жизни / Н. Римский-Корсаков. – М. : ГИЗ, 1928. – 482 с.

16. Старицька-Черняхівська Л. Двадцять п'ять років українського театру (Спогади та думки) // Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори / Л. Старицька-Черняхівська. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 630–740.

17. Старицький М. До біографії М. В. Лисенка / М. Старицький // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 7–63.

18. Стешенко О. М. Микола Лисенко (спогади) / О. М. Стешенко // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К. : Муз. Україна, 1968. – С. 317–324.

19. Franco I. Muzyka polska i ruska / I. Franco // Kurjer Lwowski. – 1892. – Nr 240 (28.VIII).

Роксана Скорульська. Штрихи до історії створення та перших постановок опери Миколи Лисенка «Тарас Бульба». Досліджено й узагальнено широкий спектр матеріалів, які стосуються історії написання, авторського виконання фрагментів та сценічного втілення опери М. Лисенка «Тарас Бульба». Використано як загальновідомі, так і маловивчені наукові артефакти, зокрема матеріали фондової колекції Музею Миколи Лисенка та інших відділів Музею видатних діячів української культури (МВДУК).

Ключові слова: опера М. Лисенка «Тарас Бульба», спогади М. Старицького, оркестровка опери, постановки опери.

Роксана Скорульская. Штрихи к истории создания и первых постановок оперы Николая Лысенко «Тарас Бульба». Изучен и обобщен широкий спектр материалов, касающихся истории написания, авторского исполнения фрагментов и сценического воплощения оперы Н. Лысенко «Тарас Бульба». Используются как общеизвестные, так и мало изученные научные артефакты, в частности материалы фондовой коллекции Музея Николая Лысенко и других отделов Музея выдающихся деятелей украинской культуры (МВДУК).

Ключевые слова: опера Н. Лысенко «Тарас Бульба», воспоминания М. Старицкого, оркестровка оперы, постановки оперы.

Roxana Skorulska. Accents to the History of Creation and Very First Stagings of Mykola Lysenko's Opera "Taras Bulba". There were studied and summarized widely varied materials concerning history of creation, fragments in author's performance and stage impersonation of M. Lysenko's opera "Taras Bul'ba". The author uses commonly known and understudied scientific artifacts, including materials from Mykola Lysenko's Museum repository collection and other departments at the Museum of Eminent Ukrainian Culture Personalities (MEUCP).

Key words: M. Lysenko's opera "Taras Bulba", M. Starytsky' reminiscences, orchestration of opera, stage impersonation of "Taras Bulba".